

“NISOBİ QUTBIYYA” ASARI VA UNING TUZILISHI

Sharapov Ma'mur Murodovich

Mir Arab oliy madrasasi o'qituvchisi

Annotatsiya: *Bu maqolada “Nisobi Qutbiyya” asari haqida yetarli darajada ma'lumot berib o'tildi. Bundan tashqari mazkur asar tuzilishi haqida fikrlar jamlandi, asarning boblarga bo'linishi va har bir bob qaysi mavzuda ekanligi haqida qisqacha ma'lumot berildi.*

Kalit so'zlar: *Boblar, shakl, asar, tadqiqot, an'anana, so'z, ot so'z turkumi.*

Ushbu asar Kalimatulloh Hoja Podishoh qalamiga mansub “Nisob-i Qutbiyya” kitobining lug'at boyligi tahliliga bag'ishlangan bo'lib, u Hindistonda hukmronlik qilgan Boburiylar sulolasining shahzodalaridan Mirzo Qutbiddinning iltimosiga ko'ra yozilgan va 1837-yilda tugallangan. Chig'atoy-fors she'riy (manzum) lug'at an'anasining so'nggi namunalaridan biri bo'lgan ushbu asar Boburiylar davlatida mana shunday she'riy asarlar uchun qo'llangan “nisob” nomi bilan yozilgan asarlar ichida so'zlar soni jihatidan eng boy asarlardan hisoblanadi. Asarda 274 bayt ichida 1200 ga yaqin turkiy so'z va 20 ga yaqin qo'shimchalarning forscha muqobillari ko'rsatilgan. Chig'atoy hududiga mansub bu til materialida o'g'uz hududiga mansub 30-40 atrofida so'z va qo'shimchalardan tashqari, ayrim til birliklarining turli shevalardagi variantlari va sinonimlari ham ko'rsatilgan. Grammatika va lug'at bo'limida saqlanayotgan asar bo'yicha ilgari hech qanday tadqiqot o'tkazilmagan, uning yagona nusxasi Britaniya kutubxonasi Katalog raqami Or 404 bilan saqlanmoqda [1, B-241].

Asar tahlilini dastlab matnni transkripsiya harflari bilan tarjima qilishdan boshladik. Ifodalash tili fors tili bo'lgani uchun butun asar transkripsiyasini forscha so'zlarni qo'shgan holda tayyorlab bo'lgach, turkcha matnning til xususiyatlarining asosiy qismlarini o'rganib chiqdik va natijadan olingan ma'lumotlarni tadqiqotimiz boshida grammatika bo'limlarida ko'rsatdik. Shuningdek, bu bo'limda lug'atdagi so'zlarni ma'nolariga ko'a sohalarga ajratdik. Matnning transkripsiyalangan qismida so'zlarning imlosi, ularning ma'nolari va yuzaga kelgan filologik va lingvistik muammolar haqidagi bilimlarimiz, manbalarimiz va fikrlarimizni izohlar qismida izohlab berdik. Keyin lug'at-indeks (tizin) qismida, matnda keltirilgan turkcha so'zlar bilan qo'shimchalarning transkripsiya tarjimasi, transliteratsiyasi, keltirilgan bayt raqamlari, hozirgi turk tilidagi ekvivalenti va asarda ko'rsatilgan bo'lsa, variantlari hamda sinonimlari ochib berilgan. Bu bo'limdan keyin zamonaviy turk tili-chig'atoy tili, chig'atoy tili-fors tili va fors tili-chig'atoy tili indeksleri(tizin) keltirilgan. Shu o'rinda shuni ham ta'kidlash kerakki, asar umumiy chig'atoycha so'z va shakllarni o'z ichiga olganligi sababli o'g'uz tiliga mansub bir necha so'z va shakllar chig'atoycha so'z materiallari bilan birgalikda ko'rsatilgan.

Tadqiqotimizda ba'zaln turkcha so'zlarning turli lahja va shevalardagi variantlari haqida ma'lumotlar keltirilgan, ba'zan esa cheklangan miqdorda bo'lsa-da, etimologik tahlillarni ham ko'rishimiz mumkin. Bundan tashqari etimologiyasiga ishonchimiz komil bo'lmagan, shubhali yoki bahsli fikrlarni imkon qadar yozmaslikni ma'qul ko'rdik. Lug'at-indeks(tizin) bo'limida so'zlarning kelib chiqishi haqida bergan ma'lumotlarimizni keng tarqalgan bir fikrga ega bo'lgan etimologik qarashlar asosida yaratishga harakat qildik. Tadqiqotni nihoyasiga

yetkazishimizda asarni ko'zdan kechirgan hakam ustozlarimizning bebaho fikr-mulohazalari, takliflari, ogohlantirishlari va o'z hissalarini qo'shdilar. Ularga o'z minnatdorchiligimni bildiraman. Ammo shuni ta'kidlashni istardimki, ushbu tadqiqotda ko'rish mumkin bo'lgan har qanday kamchilik va xatolar shubhasiz menga tegishlidir. Tadqiqotimiz borasida aytilishi va yozilishi mumkin bo'lgan har bir narsa, shubhasiz, bu sohadagi bilim va tajribamizga katta hissa qo'shadi [2, B-256].

Ushbu tadqiqotning maqsadi Kalimatulloh Hoji Podishoh tomonidan hijriy 1253-yilda (milodiy 1837-yil) Hindistonda yozilgan "Nisob-i Kubiyya" nomli she'riy (manzum) chig'atoycha-forscha lug'atni o'rganishdan iborat. Bu yo'nalishda asarning qo'lyozma matni, lug'at va grammatik xususiyatlari yuzasidan filologik va lingvistik tahlillar olib borilib, turkcha lug'atning asardagi o'ri, qiymati va turk tili tarixi nuqtai nazaridan ahamiyati ochib berildi. Shu munosabat bilan, birinchi navbatda, tahlil qilinayotgan matnning lotin yozuvi transkripsiyasi, transliteratsiyasi va lug'at indeksi yaratildi, yangi paydo bo'lgan Chig'atoy turkchadi lug'atning zamonaviy turk tilidagi va forschaga muqobillari alohida indekslar sifatida tadqiqot oxiriga qo'shildi. Asar o'zi shug'ullanadigan xilma-xil sohalardagi so'zlarning rang-barangligi jihatidan ham, shevalardagi sinonim va yaqin ma'noli so'zlarni ochib berish nuqtai nazaridan ham, boshqa asarlarda uchramaydigan so'z va tovush o'zgarishi yuz bergan so'z variantlarini ko'rsatish nuqtai nazaridan ham, grammatik tuzilmalarga oid ma'lumotlar jihatidan turk til tarixi uchun qimmatli manba hisoblanadi. Asar mana shu xususiyatlarning barchasi bilan sharqiy turk tilda "nisob" deb nomlangan she'riy lug'atlari orasida muhim o'rin tutadi.

"Nisob-i Qutbiyya" aruzning turli bahrlariga ko'ra ajratilgan 9 qismlik 274 baytdan iborat asardir. Asar, Britaniya kutubxonasidagi Katalog raqami Or.404 bo'lgan, Hindistonda yozilgan lug'at, grammatik va tarixiy matnlarni o'z ichiga olgan majmuaning 93a va 110a sahifalari orasida joylashgan. Qo'lyozmaning o'lchamlari 29x16 sm. Majmuadagi asarlarning yozilish uslubi nasta'liqdir. Asarlarning kirish va yakuniy qismlarini hisobga olmaganda, har bir sahifada 17 satr bor. Bizning o'rganish mavzumiz "Nisob-i Qutbiyya", ushbu majmuaning 93a sahifasining o'rtasidan boshlanadi. Asar nomi o'rni "Robbi yassir - tammim bil-hayr" duosi orasiga basmala ya'ni "Bismillahir rohmanir rohim" deb yozilgan. Arab tilidagi duo (hamd va salovat) qismidan so'ng muallif o'zini tanishtiradi va asarning yozilish sababini fors tilida tushuntiradi. Bu yerda muallif ismining "Hoji Rahmatulloh ibn Hoji Ne'matulloh o'g'li Kalimatulloh" ekanligini va "Hoji Podishoh" nomi bilan tanilganligini ta'kidlaydi. O'z davrining muhim siymosi bo'lmish Shaxzoda Sulton Mirzo Qutbuddin undan shunday asar so'ragani va shuning uchun ham bu asarni yozganligini ta'kidlagan muallif, asarini Mirzo Qutbuddin ismidan kelib chiqqan holda "Qutbiyya" deb ataganini aytadi. Keyinchalik yozuvchi asarida keltirilgan turkcha so'zlarni o'qigan turkcha kitoblar va atrofidagi turkiyzabonlarning nutqlaridan jamlaganligini va bu jamlanmalarni 274 baytda taqdim etganini aytadi. Bu boshlang'ich qism chig'atoy turkchasida yozilgan olti baytlik yakunlovchi jumlar va duolardan so'ng esa forschaga xatolar uchun kechirim so'rgan jumlar bilan tugaydi.

Asar turli aruz shakllari yoki turli qofiya turlarida yozilgan 9 bobdan (qitalardan) iborat. Bob nomlari, vazni va bayt sonlari quyidagicha [3, B-3]:

Bu to'qqiz bobdagi turkcha so'z va iboralar, ma'lum bir ma'no va tuzilish tartibi hisobga olinmagan holda birlashtirilib, har bir bo'limda vazn va qofiyaga mos keladigan so'zlar tanlab

olingan. Biroq, oltinchi bobda (bob sarlavhasida aytilganidek) dengiz, daryo va suv hayvonlari haqida ko‘proq so‘zlar mavjud. Biroq, boshqa boblarda ham bu sohalarga tegishli so‘zlar mavjud. Shu nuqtai nazardan, ba‘zan sinonim va omonim so‘zlarning bir bayt ichida ifodalanishini ko‘rishimiz mumkin. Masalan, birinchi baytda Tangri ma‘nosini bildiruvchi Ogan, Tenri va Izi, to‘rtinchi baytda esa qozon ma‘nosini bildiruvchi kazan, kizgan va kayran, beshinchi baytda chiqindi, axlat ma‘nosini anglatuvchi supurgi, supruk, suprek, supurchuk so‘zlari bir qatorda birin-ketin keltirilgan. Elliginchi baytda bo‘ydoq, boy, bo‘yoq ma‘nolarini anglatuvchi omonim boy so‘zining uch ma‘nosi ham izohlash orqali ko‘rsatilgan. Bu misollarning barchasiga qaramay, butun asarda ma‘lum bir ma‘no yoki tuzilish tasnifi qilingan deb bo‘lmaydi. Faqat ayrim baytlarda ma‘no jihatdan bir-biriga bog‘langan so‘zlar keltirilgan. Oltinchi bobdan tashqari bob sarlavhalarida ma‘no sinflari haqida tushunchaning yo‘qligi ham ma‘no tasnifi mavjud emasligini ko‘rsatadi [4, B-230].

“Nisob-i Qutbiyya” aruzning turli bahrlariga ko‘ra ajratilgan 9 qismlik 274 baytdan iborat asardir. Asar, Britaniya kutubxonasidagi Katalog raqami Or.404 bo‘lgan, Hindistonda yozilgan lug‘at, grammatik va tarixiy matnlarni o‘z ichiga olgan majmuaning 93a va 110a sahifalari orasida joylashgan. Qo‘lyozmaning o‘lchamlari 29x16 sm. Majmuadagi asarlarning yozilish uslubi nasta‘liqdir. Asarlarning kirish va yakuniy qismlarini hisobga olmaganda, har bir sahifada 17 satr bor. Bizning o‘rganish mavzumiz “Nisob-i Qutbiyya”, ushbu majmuaning 93a sahifasining o‘rtasidan boshlanadi. Asar nomi o‘rniga “Robbi yassir – tammim bil-hayr” duosi orasiga basmala ya‘ni “Bismillahir rohmanir rohim” deb yozilgan. Arab tilidagi duo (hamd va salovat) qismidan so‘ng muallif o‘zini tanishtiradi va asarning yozilish sababini fors tilida tushuntiradi. Bu yerda muallif ismining “Hoji Rahmatulloh ibn Hoji Ne‘matulloh o‘g‘li Kalimatulloh” ekanligini va “Hoji Podishoh” nomi bilan tanilganligini ta‘kidlaydi. O‘z davrining muhim siymosi bo‘lmish Shaxzoda Sulton Mirzo Qutbuddin undan shunday asar so‘ragani va shuning uchun ham bu asarni yozganligini ta‘kidlagan muallif, asarini Mirzo Qutbuddin ismidan kelib chiqqan holda “Qubiyya” deb ataganini aytadi. Keyinchalik yozuvchi asarida keltirilgan turkcha so‘zlarni o‘qigan turkcha kitoblar va atrofidagi turkiyzabonlarning nutqlaridan jamlaganligini va bu jamlanmalarni 274 baytda taqdim etganini aytadi. Bu boshlang‘ich qism chig‘atoy turkchasida yozilgan olti baytlik yakunlovchi jumlar va duolardan so‘ng esa forscha xatolar uchun kechirim so‘ragan jumlar bilan tugaydi.

Asar turli aruz shakllari yoki turli qofiya turlarida yozilgan 9 bobdan (qitalardan) iborat. Bob nomlari, vazni va bayt sonlari quyidagicha:

Bu to‘qqiz bobdagi turkcha so‘z va iboralar, ma‘lum bir ma‘no va tuzilish tartibi hisobga olinmagan holda birlashtirilib, har bir bo‘limda vazn va qofiyaga mos keladigan so‘zlar tanlab olingan. Biroq, oltinchi bobda (bob sarlavhasida aytilganidek) dengiz, daryo va suv hayvonlari haqida ko‘proq so‘zlar mavjud. Biroq, boshqa boblarda ham bu sohalarga tegishli so‘zlar mavjud. Shu nuqtai nazardan, ba‘zan sinonim va omonim so‘zlarning bir bayt ichida ifodalanishini ko‘rishimiz mumkin. Masalan, birinchi baytda Tangri ma‘nosini bildiruvchi Ogan, Tenri va Izi, to‘rtinchi baytda esa qozon ma‘nosini bildiruvchi kazan, kizgan va kayran, beshinchi baytda chiqindi, axlat ma‘nosini anglatuvchi supurgi, supruk, suprek, supurchuk so‘zlari bir qatorda birin-ketin keltirilgan. Elliginchi baytda bo‘ydoq, boy, bo‘yoq ma‘nolarini anglatuvchi omonim boy so‘zining uch ma‘nosi ham izohlash orqali ko‘rsatilgan. Bu misollarning barchasiga qaramay, butun asarda ma‘lum bir ma‘no yoki tuzilish tasnifi qilingan

deb bo'lmaydi. Faqat ayrim baytlarda ma'no jihatdan bir-biriga bog'langan so'zlar keltirilgan. Oltinchi bobdan tashqari bob sarlavhalarida ma'no sinflari haqida tushunchaning yo'qligi ham ma'no tasnifi mavjud emasligini ko'rsatadi.

Maqolada sarlavha shaklida ko'rsatilishi mumkin bo'lgan 1100 ta so'zdan 18 tasi ikki marotaba, 2 tasi esa uch marotaba asarning turli baytlarida takrorlangan. Ushbu so'zlar bilan ko'rsatilgan baytlar quyidagicha:

Asarda keltirilgan turkcha lug'at, asosan, chig'atoy turkchasi lug'atiga asoslangan Sharqiy turk tili sohasida qo'llanilgan so'z va tuzilmalardir. Bundan tashqari, asarda o'g'uz hududiga oid so'z va tuzilmalar kam uchraydi [5, B-38]. O'g'uz hududiga mansub so'z va tuzilmalar ichida atlu, ile va +dur (to'liqsiz fe'l)larni keltirish mumkin. Shuningdek, asarning bir qismida Tangri so'zi izohlanar ekan, bu so'zning Dog'iston o'lkasida qo'llanilgan variantlari borligi, viloyat nomi aniq ko'rsatilgan. Asardagi turkcha so'zlar va grammatik tuzilmalar forscha izoh va muqobillar bilan ko'rsatilgan bo'lsa, so'zlarning arabcha muqobillari kam miqdorda keltirilgan. Asarda turkcha so'zlarning ekvivalenti sifatida ko'rsatilgan forscha so'zlarning bir qismi Hindistonda qo'llaniladigan mahalliy talaffuz xususiyatlariga ega forscha so'zlardir. Masalan, sağ (o'ng) ma'nosini bildiruvchi forscha rast so'zi ras shaklida, kırk (qirq) ma'nosini bildiruvchi çihil so'zi o'rniga çil shaklida, akça ma'nosini bildiruvchi sikke o'rniga rupi (rupih) shaklida ko'rsatilgan. Asarda turkcha so'zlar ustiga te harfi, forscha so'zlar ustiga fe harfi, kamdan-kam ko'rsatilgan arabcha muqobillar ustiga esa ayn harfi qo'yilgan. Ba'zan bu belgilar o'rniga misralar orasida faqat turkiy va forsiy, arabcha uchun esa arabiy yoki toziy tillari qo'llangan.

Xulosa qilib shuni aytamizki, "Nisobi Qutbiyya" asaridagi boblar va unda keltirilgan tilshunoslikdagi masalalar va ularning bayonini misollar asosida keltirib o'tdik va bunga manbadan ko'plab misollar keltirdik.

Maqolamizda "Nisobi Qutbiyya" asaridagi ot so'z turkumi va ular ifodalagan ma'nolarning leksik- semantik tahlili bobini keltirib o'tdik. Bu bobda ot so'z turkumi, unga xos xususiyatlar batafsil yoritildi. Ushbu maqolamizda ot so'z turkumi turlari keng yoritildi. Ushbu maqolada eng ko'p qo'llangan ot so'z turkumining turi bu oila va qavmu-qarindoshlarga oid so'zlardir. Umumlashtirib aytadigan bo'lsak, bu asarda eng ko'p ot so'z turkumiga tegishli so'zlar bu insonga oid so'zlardir.

ADABIYOTLAR:

1. Акабиров С. Лексикографическая разработка терминологии в двуязычных словарях: Дисс.... канд. филол. наук. – Ташкент, 1969. – 241 с.
2. Ҳожиёв А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. – Тошкент: Фан, 2010. – 256 б.
3. Kalimatulla Hacı Padishah. Nisab-I Kutbiyya. Hazirlayan: Fikret Turan. Ankara: Turk Dili Kurumu Yayinlari, 2019. –S
4. Antia B.E. Terminology and Language Planning: An alternative framework of practice and discourse. –USA: PA, 2000. – 230 p
5. Kalimatulla Hacı Padishah. Nisab-I Kutbiyya. Hazirlayan: Fikret Turan. Ankara: Turk Dili Kurumu Yayinlari, 2019. –S